

Рай Милоша Црњанској за домаћу књижевност

О једној полемици поводом
преводне књижевности

Ива Тешић

Имајући у виду да је немогуће сажети или укратко представити *сукоб на књижевној левици*¹ – једну од најважнијих и најдуготрајнијих (1928–1952) полемика у југословенској међуратној књижевности – у овом тексту бавићемо се само једним њеним сегментом. Циљ рада је да укаже на најважније аспекте конфликта на релацији Милош Црњански – књижевна левица, који је започет и испровоциран Црњансковим текстом под насловом „Ми постајемо колонија стране књиге. Проблем наше културе“.

Повод за овај Црњансков напис била је манифестација „Дани књиге“, реализована на иницијативу удружења „Цвијета Зузорић“ и уприличена на стогодишњицу штампања прве књиге у Београду². Подржавајући идеју да је неопходно приближити југословенску литерарну продукцију читалачкој публици, Милош Црњански је у два наставка у листу *Време* објавио спорни текст, у коме је указао на лошу ситуацију у којој се налази домаћа књижевност, а коју додатно отежава неселективни уплив преводне литературе. Црњански се жестоко успротивио организованом промовисању преводне књиге на југословенском тржишту³, оптужујући издаваче за саботажу домаће књижевности и домаћих аутора: „Продаја и организовано натурање стране књиге и превода, међутим [...] постаје све више рак-рана наших књижевних и просветних прилика и главна опасност за сваки развитак наше научне, популарне и тзв. лепе књижевности“.

Узрок оваквог стања Црњански проналази у великом броју корумпираних људи од пера, „индиферентних према нашем језику, нашој књижевности, нашем културном развитку уопште“ (Црњански 1983а: 458), који продају и пласирају стране књиге „под маском *југословенских* завода“ и домаћих ангажованих књижевника. Иза тога стоји, уверен је Црњански, „прљава *конјунктура* за сваку туђинску књигу“, то јест „читава једна трговачка завера против нашег света који о својој књижевности све мање чује док му стране књиге и свакојаке преводе и милом и силом намећу“ (Црњански 1983а: 460).

¹ У ширем контексту сагледавано, сукоб Милоша Црњанског са књижевном левицом могли бисмо да уврстимо у чувени *сукоб на левици*, иако у овом случају није посредни полемика око програмских начела вођена између левичара, већ је реч о сукобу са левицом. Најподробнији и најобухватнији приступ овој теми пружио је Станко Ласић у својој књизи *Сукоб на књижевној левици 1928–1952*.

² В. Раичевић 2021: 354–355.

³ У тексту „У одбрану наше књижевности. Одговор потписницима јавног апела у *Полиџици*“, Црњански износи тврдњу да је највећи притисак немачке литературе у некадашњим мађарским пределима – Словенији и Хрватској,

Као својеврсни парадокс издваја овај писац и чињеницу да је *Српски књижевни иласник* постао промотер стране књиге и то управо оне социјално ангажоване. Тај податак посебно је разгневио Милана Богдановића, тадашњег уредника *Српској књижевној иласника* и члана уредништва издавачке куће „Нолит“, која је махом штампала инострану литературу. Иако није лично прозван у Црњанском тексту, Богдановић се након два дана огласио у листу *Полиџика*, не реагујући одбраном, већ заменом теза и контранападом, уз оптужбу да Црњански жели да забрани преводњење.

Богдановић спочитава свом опоненту недовољно разумевање тренутка, подсећајући га да је дошло ново време и да су посредни захтеви и другачија очекивања од писаца. Он констатује како се наши писци крећу „као духови у савремености, затворених очију [...] као месечари“ (Богдановић 1983а: 463), а с тим у вези поставља питање – „Да ли је наша књижевност данас у живоме додиру са нашом публиком?“ Закључиће Богдановић како има код нас и талента и стваралачке снаге, „али савести нема!“ (Богдановић 1983а: 463). Бранећи себе и уредништво „Нолита“, овај књижевник као једину оптужбу прихвата *идејну њиројесивност*, изричући, у своје и у име свих чланова „Нолитовог“ уређивачког одбора, како то сумњичење примају „као орден“.

За тада актуелни „застој наше савести за нашу књижевност“ Црњански је најпре напао издаваче (пре свих „Нолит“), а потом и штампу која рекламира стране књиге и не показује довољно строгости према „увезеним“ публикацијама⁴. Нимало случајно, на мети његовог напада били су књижевни часописи који су некритички приступали страног литературе, промовишући дела која немају уметничку вредност, већ задовољавају идеолошке критеријуме.

И заиста, никако није занемарљива улога коју су литерарна гласила у том момету имала, претварајући се неретко у инструмент за преношење и протурање левичарских

где се стране књиге развозе по удаљеним руралним срединама: „Главна је црта те конјуктуре за страну књигу покушај иностраног издавачког капитала да своја продајна подручја очува у Словеначкој и нарочито у Хрватској и у Загребу, а да их прошири и на Београд. [...] Моћ и јак капитал таквих предузећа најбоље илуструје недавна акција једног загребачког накнадног предузећа чији су путници аутомобилом разносили *сѝрану* књигу, у нашим северним крајевима, и у забачена села“ (Црњански 1983с: 485).

⁴„У том грдном застоју наше свести за нашу књижевност одговорност носе, у првом реду, наши књижевни кругови, наши књижевни часописи који и сами стоје у вези са

ставова⁵. Слободан Ж. Марковић је указао на чињеницу да су часописи у том тренутку били веома утицајни, описивао их је као „најслободније трибине у којима су се на књижевном и културном терену могла рашчишћавати идејно-теоретска и нека друштвена питања“ (Марковић 1965: 46). У време прогона неистомишљеника, у држави у којој се „легализовао терор усмерен ка уништењу демократских и напредних снага“, излажење часописа заиста је оличавало својеврсну конспиративност. Говорећи о томе, Марковић напомиње и важност веза које је Ото Биxали Мериn (рођени брат Павла Бихалија) имао са иностранством, а које су подупирале његову издавачку активност и омогућиле да издавачко предузеће „Нолит“ и часопис *Нова лиxерашура* опстану и буду „једна од светлиx тачака у коју су упиране очи напредних људи [...] у диктатуром умртвљеној средини, са несумњивим утицајем на младе људе. *Ошуда се око издавачког предузећа и часописа окућљају сарадници који су били у партији или блиски марксизму, иако сам часопис није био усмераваo од партијског руковођства*“ (Марковић 1965: 45) (подв. И. Т.).

Дакле, Црњансково сумњицење о упливу „страног капитала“ помоћу којег се шири утицај левике на нашем поднебљу, евидентно није неосновано. Штампa је посвећивала пажњу новим преводима и прикази новообјављених књига редовно су се појављивали у *Новој лиxерашури*, *Правди*, *Мисли* итд., мада се Црњанском као посебно спорно чинило да реномирани *Српски књижевни гласник* дозвољава себи такву неселективност и срозавање критеријума под уредничком палицом Милана Богдановића. У тексту „Г. Милан Богдановић, проблем *Српског књижевног гласника*“, Црњански оптужује Богдановића да чувени часопис користи за продукцију социјалних, неталентованих књижевника, и да се у редакцији ређају сарадници „искоришћени у збиља некњижевне сврхе“ (Црњански 1983b: 469). У томе се, уверен је Црњански, „крије тајна једине брига г. уредника да

рекламом стране књиге, наше књижевне установе које су застареле, па и наша штампа која за туђе нема строгиости док за нашу књигу нема места“ (Црњански 1983a: 459).

⁵У сврху бољег разумевања ондашњег тренутка, неопходно је подсетити на контекст, који има пресудну важност за сагледавање појава које се на културном плану дешавају као одраз целокупне друштвено-политичке ситуације. Наиме, прва етапа борбе на књижевној левици – *фаза социјалне лиxерашуре* (према класификацији Станка Ласића) – омеђена је двама атентатима: пуцањем Пунише Рачића (посланика Народне радикалне странке) на посланике Хрватске сељачке странке 1928. године у Народној

створи у нашим књижевним круговима што више ‘социјалних’ књижевника, без обзира на талент“ (Црњански 1983b: 468).

Револтиран таквим стањем, Црњански ће прекорачити границе културног обраћања, оптужујући Богдановића да је партијски подобник који своју неоствареност у књижевности покушава да компензује партијским заслугама и левичарством: „Очигледно је да г. Милан В. Богдановић који се никад није истицао есејима, књижевним радом, већ давно сматра да је уредничко место у *СКГ* добио као партијску синекуру, те да му је сад дошло време да га крајњим левичарством и *социјалном* литературом учини већим политичким заслугама“ (Црњански 1983b: 468). Овај књижевник ће изјавити и како је уредниковање Милана Богдановића у *СКГ* „права срамота тог старог часописа“ која је „одбила [је] од њега свакога“, због чега је Богдановићу место „не у књижевном животу, већ за гурманским, кафанским столом“ (Црњански 1983b: 468–469).

Премда је полемика најпре вођена између Црњанског и Богдановића, поштеђени нису били ни остали чланови „Нолитовог“ уредништва. Густав Крклец, Павле Бихали и Јосип Кулунџић нису претрпели салву омаловажавања као Богдановић, али су оптужени да своју „идеолошку обавезаност“ Бихалију наплаћују високим хонорарима. Неочекивано, овај сукоб је пробудио велику пажњу и у њега су се укључили многобројни књижевници (Драинац, Винавер, Турчин, Зоговић, Кулунџић, Цесарец, Поповић), мада су и новинари, као извештачи о исходу овог сукоба, у текстовима износили сопствене судове о поменутој теми и то махом на штету Милоша Црњанског.

Прича о маргинализовању домаће књиже на рачун стане проузроковала је жучне нападе на Црњанског. У оспоравању овог жестоког противника ангажоване књижевности биће посегнуто и за аргументима који доводе у питање заинтересованост читалачке публике за његово стваралаштво. Утврдиће се да је стање „наше књиге“ такво да је

скупштини Краљевине Југославије, а затим и атентатом на краља Александра 1934. године у Марсеју. У таквом стицају околности, противтежу диктатури на југословенском тлу представљају лево оријентисани интелектуалци, у том моменту онемогућени да слободно делују, с обзиром на чињеницу да је Комунистичка партија била забрањена.

⁶ „У одбрану књижевног посла. Један апел свим јавним радницима“ објављен је у *Полиџици* 21. III 1932. године и има двадесетак потписника. (В. Зли волшебници. Полемике и памфлети у српској књижевности 1917–1943, Књига друга, стр. 486–487).

читаоци не купују, због чега ће посумњати да је Црњански реаговао јер се нашао лично погођен новонасталим околностима: „Да је дубље размишљао он би нашао [...] да му је конкурент Морис Декобра, итд. Јер, ко чита Синклера, не чита ни Дебокру ни Црњанскога. Ако је г. Црњански доживео неуспех на књижевном тржишту, није смео дати своје грозничаво бунту општи смисао. Имао је право да на то реагира лично, тј. да престане да пише или да трпи и ћути“ (Ковачевић 1983: 505).

Полемика је за кратко време ангажовала целокупну културну јавност и неколико дана по објављивању првог Црњансковог иступа, у *Полиџици* је штампан апел у коме је Црњансков напад на актуелну књижевну продукцију описан као „недостојан књижевног позива“. Апел објављен под насловом „У одбрану књижевног посла“ означавао је протест и осуду „безобзирног тона увреда“ којим је Црњански насрнуо на уредништво „Нолита“, а уједно је био и позив свим јавним радницима да подрже таргетиране чланове редакција *Српској књижевној гласници* и издавачког предузећа „Нолит“. Ево како је гласио позив културним делатницима да се укључе у овај спор: „Упућујући јавности овај протест, који треба да брани достојанство књижевног посла, ми у исто време чинимо апел и на остале јавне раднике који се са њиме буду сложили, да нам се придруже и да нам пошаљу своје потписе“.

Два дана након првог апела, такође у *Полиџици*, штампана су имена потписника, при чему је значајно истаћи да није нимало занемарљив број оних који су пружили подршку и осудили „начин вређања, инсинуирања и сумњичења којим г. Милош Црњански води своју кампању против стране књиге“ – чак 150 личности из Београда, Загреба и Сарајева, међу којима нису били само књижевници, већ и архитекте, сликари и музичари.

Осим потписника овог апела, јавности ће се обратити и чланови редакционог оброра „Нолита“ – Крклец, Богдановић, Бихали и Кулунџић – објашњавајући да су у свом раду

⁷ И у Загребу се исте године појављује брошура под насловом *Београдска књижевна афера*, коју потписује Станко Томашић (Загреб, Наклада отпремне књижаре Бионза).

пре свега вођени идејом „да нашој читалачкој публици, на нашем језику, треба приказати савремену литературу страних народа, и из ње нарочито издвајати дела оних великих писаца који данас кроз књижевно стварање учвршћују у свету осећање међународне помирљивости и социјалне правде. У програму „Нолита“ је и да издаје дела наших писаца тога духа“ (Крклец, Богдановић и др. 1983: 469). Уредници сматрају да објављивањем афирмисаних светских писаца чине „књижевну и културну услугу нашој јавности“ (Исто: 469) и најављују да ће против клевета Милоша Црњанског тражити заштиту на суду.

Занимљив је, и посве необичан, детаљ да је „Нолит“ објавио и посебну брошуру *О Нолиту и о Нолитовим књигама*⁷, која сведочи о потреби да се образложи, уједно и оправда, уређивачка концепција ове издавачке куће. На самом почетку брошуре налази се уводник под насловом „Шта хоће Нолит“, у коме редакциони одбор брани оријентацију овог издавачког предузећа и указује на његове основне намере: „За случај да је ова кампања унела и неке забуне, ми, остављајући на страну ову дискусију али подстакнути њоме, хоћемо да кажемо понешто о раду и циљевима издавачког предузећа „Нолит“ (Бихали, Богдановић и др. 1932: 1). Као кључну мисију, уредници наглашавају „регистравање културне историје данашњице“ и „ширење хоризонта сазнања“. Након уводника следи одељак који доноси мишљења домаће и стране штампе о „Нолитовим“ издањима, а потом и кратак осврт на сваки појединачни наслов, који је праћен и исечком из приказа поменуте књиге у периодичним гласилима.

На објављене јавне апеле и на крива тумачења својих ставова, Црњански је реаговао, поентирајући разлоге за гнев и забринутост: „Нисам повео кампању против вредности страних литература, него против начина њеног наметања и рекламе на нашу штету. У исти мах кренуо сам и против комунистичке литературе, или њених предзнака, јер значе смрт нашој југословенској књижевности“ (Црњански 1983с: 483). Експликацију

⁸ Црњанскову идеју о мешању државних органа у културну политику посебно је исмејао Богдан Прица, истичући како забраном „страног шунда“ домаћи читалац, у случају да није дорастао озбиљнијим садржајима, може бити приморан да чита искључиво „домаћи шунд“. Зато и поставља питање: „Зашто би се, пак, дозволило само нашим књижевницима да читају страна дела, а нама читалачкој раји не?“ (Прица 1983: 495).

разлога за бунт пронаћи ћемо у тексту „Паника око наше књиге“, у коме је упозорено на опасност од популарисања идеја социјалне литературе: „*Књи́га и књи́жевносћ* појаве су које не подлежу потреби брзог ширења и успеха и зато их социјални терор, нпр. и у совјетској књижевности претвара у нешто што више није књижевност, него једна врста пропагандне журналистике и дидактике. [...] Њеном би победом, међутим, пропао сваки смисао прошлости наше књижевности [...]“ (Црњански 1983с: 484).

Овај жестоки противник инструментализације уметности наглашава како би ширење ангажоване књижевности угрозило и потроло њену суштину, јер „успех тзв. ‘социјалне’ књижевности [...] није књижевни него је успех политичког момента“ (Црњански 1983с: 485).

Упркос чињеници да је имао незнатну подршку, Црњански је наступио суверено, без имало сумње у исправност сопственог поступања, препознајући у свом иступу и националну дужност: „Дићи глас међутим против „марксиста“ у литератури ја сматрам најпосле за прву потребу и најважнију нашег садањег књижевног момента [...] Борба против марксистичке литературе, напротив, треба да постане наша, националистичка воља и у њој не сме бити обзира“ (Црњански 1983с: 484).

Не само да је разрачунавање са политизованом књижевношћу био Црњансков лични став, сматрао га је и нужном националном стратегијом⁸. Упркос чињеници да је био усамљен у својим размишљањима, писац обећава да неће клонати у борби и да ће, без обзира на све, наставити сам – „Мени не требају ни од кога потписи, ја стојим сам за себе, у одбрани наше књижевности. Јавност нека бира“ (Црњански 1983с: 483).

Василије Калезић сматра да позадина Црњансковог сукоба са поборницима *нове ли-џераџуре* није била искључиво идеолошке природе, већ да у њој има и одраза личне угрожености. Калезић упућује на то да је „поплава“ литературе намењене широкој чита-

⁹ Горана Раичевић указује на један детаљ из дневника Бранимира Ћосића, који, сматра ауторка, „делимично даје одговор на питање откуд толика жестина у Богдановићевом реаговању на текст ‘Ми постајемо колоније стране књиге’, будући да открива контекст који читаоци *Времена* и *Политике* нису могли да знају“. Наиме, Ћосић бележи да је крајем 1931. године, у ПЕН центру дошло до сукоба између њега, Крклеца и Богдановића, с једне, и Црњанског, са друге стране, због чега тврди како Црњансков иступ, ипак, није био без задњих намера (в. Раичевић 2021: 360).

¹⁰ У питању је текст „Једна или друга конјунктура“. Одговор М. Богдановића, *Зли волшебници...*, стр. 470–471.

лачкој публици и те како угрожавала статус овог признатог грађанског писца: „Све оно за шта су се залагали социјална књижевност и ‘Нолит’ било је, идеолошки и естетски, туђе Милошу Црњанском. Социјална књижевност започела је своје наступање критиком диктатуре и реакције, а Милош Црњански иступао је као бранилац постојећег режима и као његов заштитник“ (Калезић 1999: 164).

За разлику од социјално ангажованих писаца, који су тежили да придобију необразоване читаоце, Црњанском је био ближи елитни, изабрани и привилеговани слој публике. Исто тако, супротно присталицама социјалне литературе, често прогоњенима од стране режима, Милош Црњански био је афирмисана, канонизована фигура у југословенској средини. Из тог разлога, његов напад на „увезену“ књижевност дочекан је са великим гневом. Зато ће Богдан Прица подсетити и јавност и самог „бранитеља наше писане ријечи“ на непобитне факте: „Јавност има у рукама документе да је тај књижевник месецима и годинама проборавао у иностранству. Надивио се лепотама Италије, упознао се на врелу са продукцима немачког и француског духа, све за новац добијен од државе, а нама хоће полицијски да забрани куповање и самих иностраних књига, и то за наш сопствени новац. Зашто ми, који од државе не добијамо средства да се на лицу места упознамо са страним културама, зашто ми не смемо уживати у оним делимичним одблесцима страних култура, које представљају страна књижевна дела?“ (Прица 1983: 495).

Сукоб Милоша Црњанског са књижевном левицом је од самог почетка тумачен као последица нерашчишћених односа са Миланом Богдановићем. Размирице између два књижевника најпре су биле познате у књижевним круговима, да би недуго потом освануле у штампи наочиглед јавности⁹. И сам Богдановић је у једној од својих реакција на текст „Ми постајемо колонија стране књиге“¹⁰ изјавио да Црњански у нападима обелодањује свој карактер, те да он није ни први ни последњи пријатељ који је завршио

¹¹ В. „Проблеми наше књижевности. У одбрану књижевног посла. Један апел свима јавним радницима“, *Зли волшебници*, књига друга. Полемике и памфлети, стр. 486.

¹² И Јосип Кулунџић је посумњао да посреди није Црњансков бес услед уплива иностране књижевности, него управо лично незадовољство, зато је у свом одговору Црњанском поставио иронично питање: „Хтео бих радо, прелазећи преко ваше личне таштине, да истакнем чињеницу да се ваша дела упркос свему ипак штампају. Да ли се она и купују – јер то је сврха нашег писања – на то ја не могу да дам одговора“ (Кулунџић 1983: 506).

однос са овим писцем на овакав начин: „Као што је било и са другима, док је сматрао да сам му потребан и користан, био сам му и ја најбољи. [...] Имао сам илузију о човеку, у којој сам се потпуно самообмануо“ (Богдановић 1983b: 471).

И касније, када се после много година у својој књизи *Сћари и нови II* буде освртао на овај сукоб из 1932. године, Богдановић неће одступити од првобитног мишљења да је посредила Црњанскова нетрпељивост према њему: „Та нетрпељивост је утолико више расла и постајала агресивна, уколико сам се и ја, кроз своје књижевне критике, све одређеније стављао на страну нових напредних и револуционарних књижевних стремљења и све више обележавао тежњом да се у судовима о књижевним дилема и писцима поткрепљујем марксистичким погледима на ствари“ (Богдановић 1983c: 702).

Дакле, Богдановић је први покушао да објасни како је Црњансков иступ био преваходно ствар безобзирности разјареног писца, па су у том духу и у јавности наставили да сагледавају овај неспоразум. Отуда помињање *личне засићености* Милоша Црњанског¹¹, односно његове озлојеђености услед суочавања са чињеницом да је доживео неуспех на књижевном тржишту¹² и зато покушао да се „као књижевник који види своју очигледну пропаст пред новим *смјерницама времена* и тежњама *нових генерација* још последњи пут тргне, па је својим последњим написима у *Времену* и *Полицији* очајнички закукао над самим собом“ (Лопичић 1983: 533) (подв. И. Т.).

Коментатори полемике стајали су априори на страну Милана Богдановића¹³, мада је било и ретких покушаја објективног сагледавања и изношења критика на рачун обе стране¹⁴. Црњанском је замерана нејасност у формулисању ставова¹⁵, а Богдановићу нападање на домаће ствараоце који наводно игноришу стварност. Сажето речима једног од извештача о овом сукобу, „оба књижевна призната имена су дакле напала: пре свега на наше књижевнике који су без

¹³ Једини који се јавно изјашњава да је на Црњанској страни јесте хрватски књижевник Иван Невистић, који у листу *Правда* објављује у наставцима текст „Један проблем наше културе. Зашто постајемо колонија. Поводом чланка г. М. Црњанског и М. Богдановића“ (в. Невистић 1983: 519–528). Иако истиче како је крајње непопуларно бити на страни Милоша Црњанског, Невистић показује истоветну забринутост („Ми допуштамо да присталице једне идеологије (да будемо јасни, марксистичке) могу да врше пропаганду за страну литературе која пропагира ту идеологију чисто идеалистички и алтруистички, без икаквог личног интереса и профита. Ми чак нећемо да испитујемо колико

савести; затим на наш читалачки свет који је ‘покондирена тиква’ по једном, а по другом опет сав у неким ‘социјалним превирањима’ па не може за њих да нађе ‘хране’ у књижевности“ (Вујић 1983: 481). Било је и ставова да оваква полемика књижевних великана само наноси штету нашој књижевности и представља понижавање књижевне професије: „Ако се уредник једног књижевног листа који је ушао у историју наше књижевности, ако се књижевник који је награђиван од највиших књижевних установа, и данас тим аргументима служе у својим полемикама, какав ће пример од њих добити људи који нису интелектуалци?“ (Ковачевић 1983: 492).

Ипак, морамо поменути да је било и директних приговора издавачкој кући „Нолит“ (што ће рећи, на посредан начин и на Богдановићев рачун). Истицано је како се предузеће „Нолит“ приликом избора дела „руководило пре извесном тенденцијом него једним високим естетским мерилом“ (Ковачевић 1983: 491), као и да су преводи најчешће лоши, пуни језичких огрешења. Осим тога, указано је на чињеницу да ова издавачка кућа није објавила ниједно дело домаћег књижевника, што би се заиста могло сматрати неком врстом бојкота домаћих писаца¹⁶. Било је мишљења да је Богдановићева уредничка позиција у *Српском књижевном иласнику* неспојива са идеологијом „Нолита“, као и да су чланови редакционог одбора ове издавачке куће само „трпљена декорација“ (Костин 1983: 504), а као својеврсна неправда истицана је евидентна пристрасност јавности, што за последицу има свађивање одговорности искључиво на рачун Милоша Црњанског.

С тим у вези, Дамњан Ковачевић напомиње да је крајње необјективно и некоректно да потписници јавног апела једнострано сагледавају читаву ствар, не доводећи ни једног момента у питање Богдановића: „Изгледа, као да сву кривицу у овој полемици, има да сноси само г. Црњански, јер се господа која су ту изјаву потписала, обарају само на њега, док другог полемичара, г. Богдановића,

их то ради због идеје, а колико само због профита“) и сматра како брига о селекцији литературе треба да буде национални императив.

¹⁴Најнепристраснији текст потписује Дамњан Ковачевић „Зар се не може бити објективан? Око Јолемице II. Црњански – М. Богдановић“ (Ковачевић 1983: 491–493), мада бисмо као „ненавијачке“ издвојили и текстове В. Ж. Костина „Поводом сукоба Црњанског и Богдановића“ (Костин 1983: 504) и Јосипа Хорвата „Једна афера међу књижевницима“ (Хорват 1983: 530–531).

потпуно својим леђима заштићују. [...] Шта је господу потписнике руководило [...] да ни најблажом реченицом не осуде и другу страну, ја не знам и нећу о томе да правим претпоставке, и чак хоћу да верујем да се то тако само случајно десило, а држим да имам право да подвучем да оваква стилизација звучи необјективно. А то је баш супротно ономе што су господа потписници желели“ (Ковачевић 1983: 492).

У моменту модификације стваралачких узуса, Црњански је био на губитку, те су се обистиниле и тврдње Милана Богдановића да ће овај књижевни „мезимац“ бити „јаче и вечније“ осуђен од стране јавности¹⁷. Ироничним коментарима на рачун пишевог „срљања у понор“ и зазивањем ваздуха који треба да прочисти загушеност старим и дотрајалим вредностима („Отворите прозоре широм!... Отворите!... Ваздуха!...“¹⁸), јасно је сигнализирано на будући обрачун са претходницима и некадашњим књижевним аутократима. Радован Зоговић је наступајућу смену писаца описао као нужну, уз подсећање да није посреди искључиво промена литерарних усмерења, него и својеврсна класна измена: „Један неизбежни ток дијели људе с дана на дан у двије класе. И, с дана у дан, једна бива све мања, друга све већа“ (Зоговић 1983: 500).

Након Црњанскове полемике са присталицама социјалне књижевности, окончане неславно по овог писца, долази до прегруписавања и прављења јасне дистинкције између присталица и опонената наступајућих трендова у литератури. Таква ситуација утицала је на строже дефинисање стваралачких критеријума, што доводи и до разграничавања међу припадницима покрета, чак до издвајања и оспоравања такозваних „лажно социјалних“ аутора, које ће први поменути Галогаша у тексту „Шта се не може примити као социјална књижевност“¹⁹. Након сукоба са Црњанским, социјално ангажована књижевност добила је нови замањ–савладавши „препреку“ коју је представљао Милош Црњански, писци социјалне литературе су постали силнији и суверенији.

¹⁵„Г. Црњански је прогласио крсташки рат али крсташима будућим није јасно указао свету земљу коју ваља освајати“ (Вујић 1983: 480).

¹⁶„Сваком читаоцу издања ‘Нолит’ мора бити јасно да се при избору дела предузеће увек руководило пре извесном тенденцијом него једним високим естетским мерилом. [...] Преводи у књигама издања ‘Нолит’ су према једнодушној оцени критичара често врло слаби и језик у њима има толико огрешења о опште призната и утврђена правила нашег књижевног језика, да се то мора најоштрије осудити, уколико више шћо су уредници шћо прегледа један ђесник, један један кришћичар и један редишћел

Међутим, да овај сукоб није само „жучни и темпераментни напад нервозног Милоша Црњанског“, мотивисан личним разлозима (како је то Богдановић представљао), доказују ток и исход ове помелике. Наиме, чињеница да је један пригодни текст успео да изазове салву напада и међусобних увреда, а да притом ангажује целокупну јавност тадашње Југославије, потврђује нам да је посреди проблем који превазилази лична разрачунавања. Чак и књижевна.

У нападима на Црњанског, коме су спочитавани анахроност и несхватање историјског тренутка, можемо уочити јасне захтеве који се стављају пред књижевнике. Такорећи, из ове полемике Милоша Црњанског са представницима социјално оријентисане литературе ишчитавамо нова програмска начела, имајући у виду хорска понављања истоветних фраза како уметност мора бити усмерена на реалност, на општи интерес и текуће проблеме, односно како мора испуњавати духовне потребе времена²⁰. Ова полемика, између осталог, представља рефлекс глобалне смене вредности – књижевно-естетских, идејних, друштвено-политичких и идеолошких – у годинама које претходе Другом светском рату. У ширем контексту, на који је у овом случају неопходно упутити, а који је обележен апсолутном стаљинизацијом и јачањем фашизма, долази до промене стваралачких парадигми и статуса уметности у оквиру друштва. Како Станко Ласић наглашава, „Човјечанство, Култура, Литература нашли су се директно угроженима. [...] У свим је тим збивањима теза о аутономији литературе морала претрпјети озбиљне корекције“ (Ласић 1970: 29).

Ласић сукоб на књижевној љевици интерпретира као колизију уметности и револуције²¹, спочитавајући како се није овде радило само о одбрани аутономије уметности и слободе мишљења, већ и о одбрани од револуције: „Противницима у овом сукобу било је јасно да се ради о револуцији и онда кад су говорили о најапстрактнијим проблемима уметности. Кад нетко од њих пледирала за одређени тип односа према уметности, тада

Народној јозоришћи, дакле, све људи из професије, у којој се нарочито мора обраћати највећа пажња на чистоту и правилност језика. [...] Предузеће 'Нолит' идало је досад читаву серију превода а ниједно наше оригинално дело" (Ковачевић 1983: 491) (подв. И.Т.).

¹⁷ Богдановић помиње како је неопходно да писци имају слуха за потребе својих савременика, и да књиге треба да буду „једна духовна помоћ, једна велика утеха, једно моћно морално ублажење у временима када унезверени човек стоји на раскрсници, стоји на распећу?“ (Богдановић 1983а: 463).

он пледира за одређени тип револуције. Да, ту се радило о двјема концепцијама умјетности, али то значи о двјема концепцијама синтезе, дакле и о двјема концепцијама револуције“ (Ласић 1970: 19–20).

Заправо, „једна концепција умјетности повлачила је за собом своју концепцију револуције, и обратно. *Сјрукџура је, дакле: судар двије комилејне визије хисторије и човека уопће*. Говоримо, дакле, о *два пледања* на фундаменталну структуру, о двије међусобно искључиве ВИЗИЈЕ синтезе умјетности и револуције“ (Ласић 1970: 22–23).

Специфичност сукоба Милоша Црњанског са књижевном левицом јесте у томе што је до њега дошло свега две године након чувене Харковске конференције (1930), на којој су дефинисани задаци и смерови којима књижевност треба да се креће. Црњански се супротставља харковским тезама, крећући у обрачун са новопрокламованим нормама и то са пуном свешћу да је у мањини и да је у старту однос снага неједнак (велики број интелектуалаца и културних прегалаца приклонили се измењеном схватању уметности). Иступање против социјалне литературе у том тренутку представљало је својеврстан хибрис.

Говорећи о случају Милоша Црњанског, Миливој Магдић износи опсервације које добијају претећи тон: „Случај Милоша Црњанског је само доказ озбиљности стања, када се методи провокатора, денунцијаната и конфидената прелијевају у литературу и јавни живот уопће. Треба само увијек држати на уму да су то симптоми једног одређеног стања и да је најприје потребно исправно поставити проблем. У таквом случају неће бити само ликвидирано питање једног таквог човека у литератури, већ ће бити означен пут ка ликвидацији свих других таквих људи – и не само оних из јавног живота“ (Магдић 1983: 550).

Слутећи у ком правцу иде полемика, Станислав Винавер пише текст „Које припадају велики људи?“, у коме наглашава да идеолошка позиција писца не умањује

¹⁸ В. Врачаревић 1983: 476 – 477.

¹⁹ Галогаж износи тврдњу да су појединци „злоупотребили књижевност“ декларишући се као ствараоци социјалне литературе. Према његовом тумачењу, посреди је покушај заваривања књижевне публике зарад остваривања сопствених књижевних амбиција: „Остао ми је јак утисак да су они моментално исповједали то своје наводно 'увјерење' само зато да би пласирали своје 'литерарно' име међу шире масе“ (Галогаж, 1983: 440). (В. *Зли вољешници*. Полемике и памфлети у српској књижевности 1917–1943, Књига друга, стр. 439–444).

његову стваралачку величину. Винавер подвлачи да „велики писац припада животу, народу, човеку, природи...“, зато је неопходно да култура обухвати и прихвати великог уметника, а не да га одстрањује „под изговором да не одговара неком крајње растумаченом партијском типичу“. У налету утилитаризма, Винавер подсећа да „није задатак литературе да буде васпитна и површно тенденциозна. [...] Задатак је литературе пространији од повремених политичких лозинки. Она има да изобрази живот, да нас научи изразу и осећању, да нас приведе дубљој трепетнијој стварности. [...] Партијско обележје (чак и исправно схваћено) није све што чини књижевност. То је можда њен најмањи и најслучајнији део. А важна је у њој и судбоносна: велика духовна збиља и кристалисана животна свест, све оно што нас чини људима“ (Винавер 1983: 499–500).

Међутим, „гласови разума“ у овом књижевном спору били су малобројни и управо овом полемиком започети су одстрањивање, дискредитација, дисквалификација и изгон Црњанског из наше књижевности. Богдановић ће 17 година после полемике са Црњанским, осврћући се управо на поменути спор, у свом тексту „Литература као саучесник реакције“ забележити: „Ја сам Милошу Црњанском у једном одговору рекао да не треба да га вара што му *оваква улоја може изледајти конјунктурално јојодна*, јер ће му се она, *не ђред вечношћу* него још пред сутрашњицом горко осветити. За ту сутрашњицу је Милош Црњански имао тада само речи презриве неверице. Али она се данас блиставо остварила. Тих књижевних измеђара данас код нас више нема. Неки су искусили заслужену народну казну, а други су потонули у заборав или у мрак и неповрат емиграције. Али су они у једном тренутку били фактори у нашој књижевности, били су главни глумци у једној... поучној епизоди наше блиске књижевне прошлости. И корисно је данас указати да су они били једна од тешких препрека борби за напредно и литератури и у животу“ (Богдановић 1983d: 857).

²⁰ Павле Бихали на прилично експлицитан начин описује свој однос према тзв. реакционарима који нису у дослуху са новим трендовима у уметности, тврдећи да је њихова побуна само знак освете из слабости: „Књижевници, који су, изгубивши свој улог на рулети књижевног Олимпа увређени и озлојеђени својим неуспехом, латили су се пера и ступили у свети бој освете“ (Бихали 1983: 455). Подстицај нападача, према његовом уверењу, доказује неразумеваче чињеница: „Не познавајући ни најелементарније основе књижевности и њеног значаја као културно-историјског фактора, не познавајући њену битну улогу у социјалним и историјским околностима, далеки од реалног

Црњански, дакле, остаје тема и много година касније, чак и после Другог светског рата, иако је био онемогућен да одговори на провокације и увреде све до повратка из емиграције 60-их година. Међутим, и тада је остао доследан себи, не одступајући од свог становишта, не улазећи више у спорове, али остајући при свом ставу да је *исцрпнио своју судбину*.

Лиџераишуре

Бихали 1983: Бихали, П. „Критика контра критике“, *Зли волшебници. Полемике и џамфлеји у српској књижевности 1917–1943*, Књига друга 1930–1933. Приредио Гојко Тешић, Београд: Слово љубве, Београдска књига, Нови Сад: Матица српска, 1983, 454–458.

Богдановић 1983а: Богдановић, М., „Преводити или не преводити“, *Зли волшебници. Полемике и џамфлеји у српској књижевности 1917–1943*, Књига друга 1930–1933. Приредио Гојко Тешић, Београд: Слово љубве, Београдска књига, Нови Сад: Матица српска, 1983, 462–464.

Богдановић 1983б: Богдановић, М., „Једна или друга коњукура“. Одговор М. Богдановића, *Зли волшебници. Полемике и џамфлеји у српској књижевности 1917–1943*, Књига друга 1930–1933. Приредио Гојко Тешић Београд: Слово љубве, Београдска књига, Нови Сад: Матица српска. 1983. 470–471.

Богдановић 1983с: Богдановић, М., „Пред суд јавности“, *Зли волшебници. Полемике и џамфлеји у српској књижевности 1917–1943*, Књига друга 1930–1933. Приредио Гојко Тешић. Београд: Слово љубве, Београдска књига; Нови Сад: Матица српска, 1983, 702–703.

Богдановић 1983д: Богдановић, М., „Литература као саучесник револуције“, *Зли волшебници. Полемике и џамфлеји у српској књижевности 1917–1943*, Књига трећа 1934–1943. Приредио Гојко Тешић, Београд: Слово љубве, Београдска књига; Нови Сад: Матица српска, 1983, 854–858.

животног збивања, гледају они из жаље перспективе минулих времена на животне чињенице данашњице“ (Бихали 1983: 455).

²¹ Станко Ласић корен сукоба види у судару две концепције (у питању су уметност и револуција – према Ласићевој дефиницији, реч је о два тоталитета у свести модерног интелектуалца), који само потврђује тезу о неопходности њиховог обједињавања: „Њихове их унутарње контрадикције нагризају, упућују једно на друго, назначују да је излаз управо у ЊИХОВОЈ СИНТЕЗИ“ (Ласић 1970: 14).

Винавер 1983: Винавер, С., „Кома припадају велики људи?“, *Зли волшебници. Полемике и џамфлеји у српској књижевности 1917–1943*, Књига трећа 1934–1943. Приредио Гојко Тешић, Београд: Слово љубве, Београдска књига; Нови Сад: Матица српска, 1983, 497–500.

Вујић 1983: Вујић, В., „У шта се код нас извргло једно начелно књижевно питање“, *Зли волшебници. Полемике и џамфлеји у српској књижевности 1917–1943*, Књига друга 1930–1933. Приредио Гојко Тешић, Београд: Слово љубве, Београдска књига; Нови Сад: Матица српска, 1983, 479–481.

Галогача 1983: Галогача, С., „Шта се не може примити као социјална књижевност“. *Зли волшебници. Полемике и џамфлеји у српској књижевности 1917–1943*, Књига друга 1930–1933. Приредио Гојко Тешић, Београд: Слово љубве, Београдска књига; Нови Сад: Матица српска, 1983, 439–444.

Зоговић 1983: Зоговић, Р., „О случају г. Милоша Црњанског“, *Зли волшебници. Полемике и џамфлеји у српској књижевности 1917–1943*, Књига друга 1930–1933. Приредио Гојко Тешић, Београд: Слово љубве, Београдска књига; Нови Сад: Матица српска, 1983, 500–501.

Калезић 1999: Калезић, В., *Покрећ социјалне лиџераишуре*, Београд: Народна књига, 1999.

Ковачевић 1983: Ковачевић, Б., „У одбрану књиже“, *Зли волшебници. Полемике и џамфлеји у српској књижевности 1917–1943*, Књига друга 1930–1933. Приредио Гојко Тешић, Београд: Слово љубве, Београдска књига; Нови Сад: Матица српска, 1983, 505.

Ковачевић 1983: Ковачевић, Д., „Зар се не може бити објективан?“, *Зли волшебници. Полемике и џамфлеји у српској књижевности 1917–1943*, Књига друга 1930–1933. Приредио Гојко Тешић, Београд: Слово љубве, Београдска књига; Нови Сад: Матица српска, 1983, 491–493.

Костин 1983: Костин, В. Ж., „Поводом сукоба Црњанског и Богдановића“, *Зли волшебници. Полемике и џамфлеји у српској књижевности 1917–1943*, Књига друга 1930–1933. Приредио

- Гојко Тешић, Београд: Слово љубве, Београдска књига; Нови Сад: Матица српска, 1983, 504.
- Крклец, Богдановић и др. 1983: Крклец, Г. Богдановић, М. Кулунџић, Ј. Бихаљи, П., „Изјава редакционог одбора Нолита“, *Зли волшебници. Полемике и ѿамфлејѿи у срѿској књижевносѿи 1917–1943*, Књига друга 1930–1933. Приредио Гојко Тешић, Београд: Слово љубве, Београдска књига; Нови Сад: Матица српска, 1983, 469–470.
- Кулунџић 1983: Кулунџић, Ј., „Мој први одговор г. Црњанском“, *Зли волшебници. Полемике и ѿамфлејѿи у срѿској књижевносѿи 1917–1943*, Књига друга 1930–1933. Приредио Гојко Тешић, Београд: Слово љубве, Београдска књига; Нови Сад: Матица српска, 1983, 506–508.
- Ласић 1970: Ласић, С., *Сукоб на књижевној љевици 1928–1952*, Загреб: Либер, 1970.
- Лопичић 1983: Лопичић, Ђ., „Г. Милош Црњански и социјална књижевност“, *Зли волшебници. Полемике и ѿамфлејѿи у срѿској књижевносѿи 1917–1943*, Књига друга 1930–1933. Приредио Гојко Тешић, Београд: Слово љубве, Београдска књига; Нови Сад: Матица српска, 1983, 533.
- Магдић 1983: Магдић, М., „Случај књижевника Црњанског“, *Зли волшебници. Полемике и ѿамфлејѿи у срѿској књижевносѿи 1917–1943*, Књига друга 1930–1933. Приредио Гојко Тешић, Београд: Слово љубве, Београдска књига; Нови Сад: Матица српска 1983, 546–550.
- Невистић 1983: Невистић, И., „Зашто постајемо колонија“, *Зли волшебници. Полемике и ѿамфлејѿи у срѿској књижевносѿи 1917–1943*, Књига друга 1930–1933. Приредио Гојко Тешић, Београд: Слово љубве, Београдска књига; Нови Сад: Матица српска, 1983, 519–528.
- Прица 1983: Прица, Б., „Наши књижевници и страна књига. Поводом полемике М. Црњански–М. Богдановић“, *Зли волшебници. Полемике и ѿамфлејѿи у срѿској књижевносѿи 1917–1943*, Књига друга 1930–1933. Приредио Гојко Тешић, Београд: Слово љубве, Београдска књига; Нови Сад: Матица српска, 1983, 493–495.
- Раичевић 2021: Раичевић, Г., *Аѿон и меланхолија. Живот и дело Милоша Црњанског*. Нови Сад: Академска књига, 2021.
- Црњански 1983а: Црњански, М. „Ми постајемо колонија стране књиге. Проблем наше културе“. *Зли волшебници. Полемике и ѿамфлејѿи у срѿској књижевносѿи 1917–1943*, Књига друга 1930–1933. Приредио Гојко Тешић, Београд: Слово љубве, Београдска књига; Нови Сад: Матица српска, 1983, 458–461.
- Црњански 1983б: Црњански, М., „Г. Милан Богдановић, проблем Срѿској књижевној ѿласника“, *Зли волшебници. Полемике и ѿамфлејѿи у срѿској књижевносѿи 1917–1943*, Књига друга 1930–1933. Приредио Гојко Тешић, Београд: Слово љубве, Београдска књига; Нови Сад: Матица српска, 1983, 468–469.
- Црњански 1983с: Црњански, М., „Паника око наше књиге“, *Зли волшебници. Полемике и ѿамфлејѿи у срѿској књижевносѿи 1917–1943*, Књига друга 1930–1933. Приредио Гојко Тешић, Београд: Слово љубве, Београдска књига; Нови Сад: Матица српска, 1983, 483–486.